

its nature in the text of the anthology. D. Lessing depicts an irresistible impersonal element that nullifies all the achievements of mankind. Invincible force urges all living things to submit and gather in a group trying to survive in a hostile environment. Both in poetry and the prose works of D. Lessing the problem of the marginal, the renegade are depicted in detail. Marginal denies the existing system, showing both traits and trickster, which brings chaos to the existing world, testing it for strength, and the demiurge-creator, rebuilding a new world on the ruins of the old one.

In the poetic text, such an apostate is the Wolf, who renounces the foundations of the community, accepting almost martyrdom.

D. Lessing, both in prose dilogy and in the anthology, resorts to the imitation of ancient times, which is a kind of self-reflection of the author. Some foreign literary critics (A. Ridout) note the significant influence of biographical aspects on the work of the writer. In particular, D. Lessing was considered a representative of the 'third culture', which after the forced expulsion from Southern Rhodesia, in her own work 'returns' to the familiar space of the African continent.

REFERENCES:

1. Bentley, N.P (2015) Unanchored fragments of print: Lessing's Experiments with Drama and Poetry in the Late 1950s. *Doris Lessing Studies*, pp.19–26 (8)
2. Christine Murray. 'Fable' and 'Oh Cherry Trees You are Too White For My Heart' by Doris Lessing [Electronic resource]. Retrieved from: [https:// poethead.wordpress.com/ author/ poethead/](https://poethead.wordpress.com/author/poethead/)
3. Kempbell J. Tsyachelikiy geroy. Moskva: Vakler, Refl-buk, AST, 1997.
4. Lessing D. African Laughter: Four Visits to Zimbabwe. HarperCollins, 1992. 442 p
5. Lessing D. Mara and Dann: An Adventure. HarperCollins e-books; Reprint edition 2009.
6. Partisan Review. Doris Lessing's poetry 'The Wolf People'. Boston University. Vol. 68 No. 4, 2001, pp. 577–590.
7. Ridout A. 'Doris Lessing's Under My Skin: The Autobiography of a Cosmopolitan 'Third Culture Kid'.' Doris Lessing: Border Crossings. Ed. Alice Ridout and Susan Watkins. London: Continuum, 2009.

УДК 821.112.2-6.09

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.2.50>

ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПАФОС ЕПІСТОЛЯРНИХ ДІАЛОГІВ Г. БЮХНЕРА

CIVIL PATHOS OF G. BUCHNER'S EPISTOLARIC DIALOGUES

Свириденко О.М.,

orcid.org/0000-0001-9287-5768

доктор філологічних наук, доцент,

*професор кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

У статті зазначається, що починаючи з 90-х років минулого століття, з'являється низка ґрунтовних досліджень, у яких здійснено спробу багатоаспектного аналізу письменницького епістолярію. Частина цих досліджень присвячена епістолярним доробкам окремих митців чи окремим явищам у національній епістолярній традиції. У цьому контексті вирізняються наукові студії, у яких здійснено спробу цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі. Тобто маємо ґрунтовні дослідження, які у своїй сукупності цілісно прописують історію та специфіку письменницького листування в Україні. Водночас стверджується, що дослідники фактично обходять увагою західноєвропейську епістолярну традицію. Це стосується, зокрема, й епістолярію Г.Бюхнера, який до сьогодні не перекладений українською мовою і не простудійований вітчизняними літературознавцями. У статті зазначається, що бюхнерівська епоха в суспільно-політичному сенсі була «проміжним часом». Двадцять років у Європі історики назвали епохою реставрації. Розгромивши наполеонівську Францію, європейські монархи мали намір по можливості перекреслити у своїх країнах наслідки Французької революції. Їхні основні зусилля були при цьому спрямовані на придушення всіх рухів в низах суспільства, підтвердження чому знаходимо в епістолярній спадщині Г.Бюхнера, який брав активну участь у політичному житті Німеччини. Свідченням громадських устремлень Бюхнера-студента є листи до рідних. Проте достовірність цих свідчень – проблема складна: Навколо цієї кореспонденції створилася специфічна атмосфера проблематичності, невизначеності, навіть конспіративного маскуванню, оскільки Г.Бюхнер не мав можливості вільного вислову свого «я», прагнучи про спокій рідних, які були стурбовані його радикалізмом. У дослідженні зазначається, що з листів Г.Бюхнера куди частіше постає голос громадянина, аніж людини як індивіда. У багатьох листах митця присутній культ громадянського служіння, громадянської жертвості.

Ключові слова: лист, епістолярна спадщина, громадянський пафос.

The article notes that since the 1990s, a number of thorough studies have emerged that have attempted a multifaceted analysis of the writer's epistolary. Part of this research is devoted to the epistolary works of individual artists or individual phenomena in the national epistolary tradition. In this context, scientific studies stand out, in which was made an attempt to consider comprehensively the epistolary genre in Ukrainian literature. That is, we have thorough research, which together prescribe the history and specifics of literary correspondence in Ukraine. At the same time, it is argued that researchers are in fact ignoring the Western European epistolary tradition. This applies, in particular, to G. Buchner's epistolary, which has not yet been translated into Ukrainian and has not been studied by domestic literary critics. The article notes that the Buchner era in the socio-political sense was an "intermediate time". Historians have called the twenties in Europe an era of restoration. After defeating Napoleonic France, the European monarchs intended to cross out the consequences of the French Revolution in their countries. Their main efforts were aimed at suppressing all movements in society, as evidenced by the epistolary legacy of G. Buchner, who took an active part in German politics. Letters to relatives are evidence of Buchner's student aspirations. However, the reliability of this evidence is a complex problem: around this correspondence created a specific atmosphere of problematic, uncertain, even conspiratorial disguise, because G. Buchner did not have the opportunity to express his "I" freely, seeking peace of mind for his relatives who were concerned about his radicalism. The study notes that the letters of G. Buchner are much more often the voice of a public figure than a person as an individual. In many of the artist's letters there is a cult of civic service, civic sacrifice.

Key words: letter, epistolary legacy, civil pathos.

Постановка проблеми. Георг Бюхнер (1813–1837) – відомий німецький поет та драматург, «герой не свого часу», як його часто називають сучасні критики. Сучасник Й.В. Гете і Г.Гейне, він мислив настільки революційно, що виявився куди ближчим читачам століття ХХ, аніж ХІХ. У ХХ столітті його було проголошено незвичаним генієм, пророком від літератури, чиє ім'я носить найпрестижніша в Німеччині літературна премія. Творчість Г.Бюхнера мала вплив на подальший розвиток європейської літератури, зокрема на творчість натуралістів і неоромантиків, надто таких митців, як Ф.Ведекінд, Г.Гауптман, Б.Брехт; німецьких експресіоністів, представників «театру абсурду» (насамперед А.Адамова та Е.Йонеско).

Він був сином лікаря, братом лікаря та натураліста Людвіга Бюхнера. Г.Бюхнер навчався в університетах міст Страсбурга та Гіссена, де вивчав природничі науки і практичну медицину. Г.Бюхнер відомий як автор памфлету «Der Hessische Landbote», що містив крамольний епіграф: «Мир – хатам, війна – палацам». За створення цього політичного памфлету його розшукувала поліція. У 1834 році Г.Бюхнер брав активну участь у революційному повстанні в місті Гіссен, де за зразком французьких революційних гуртків заснував «Товариство прав людини». У 1835 році він втік до Страсбурга, щоб врятуватися від арешту. У Страсбурзі він взявся за вивчення нової філософії, насамперед Декарта та Спінози. У цей же час Г.Бюхнер працював на дослідженням «Про нервову систему карася-вусача». У травні 1835 року за матеріалами свого дослідження він виступив із доповіддю у страсбурзькому Природничо-науковому товаристві і був обраний членом-кореспондентом товариства. У цьому ж таки році його робота була опублікована, а в листопаді 1835 року Г.Бюхнер отримав повідомлення з Цюриха, що філософський факультет Цюрихського університету має намір присвоїти

йому за це дослідження ступінь доктора філософських наук (ступінь було присвоєно в серпні 1836 року). У листі до рідних про цей період свого життя Г.Бюхнер писав так: «Из Швейцарии я получил очень приятные вести. Возможно, что еще до Нового года мне будет присвоена степень доктора наук на философском факультете Цюрихского университета; в этом случае я смогу со следующей весны, после пасхи, начать чтение лекций. В двадцать два года от человека вряд ли можно требовать большего...» [1, с. 303]. Біографи Г.Бюхнера підтверджують, що з нього міг «вирости» непересічний учений. У жовтні 1836 року Г.Бюхнер прибув до Цюриха. Тут він отримує дозвіл на читання лекцій. Проте 19 лютого 1837 року, фактично відразу після початку читання свого курсу порівняльної анатомії, Г.Бюхнер помирає від епідемічного висипного тифу.

Г.Бюхнер відомий як автор лише трьох драматичних творів. Перед останньою мандрівкою до Страсбурга він створив у Дармштадті впродовж кількох тижнів драму «Смерть Дантона» (1835), яка вважається одним з перших зразків сучасної драми. У Страсбурзі Г.Бюхнер здійснив переклад п'єси В.Гюго «Лукреція Борджія» та «Марія Тюдор» (1835). У рукописах, окрім філософських робіт і фрагментів поетичних творів, митець залишив комедію «Леонс та Лена» (опублікована у 1839 році), яка сповнена дотепів, гостроти та різкої іронії, а також фрагменти повісті «Ленц» (1835) про німецького письменника Я.Ленца, який був представником руху «Буря і натиск». Вершинним твором Г.Бюхнера називають п'єсу «Войцек» (1837). Поетична спадщина митця була видана його братом під заголовком «Nachgelassene Schriften» (1850).

Але як письменник Г.Бюхнер був забутий на тривалий час. Поверненню літератора до читача сприяло критичне видання усіх творів Г.Бюхнера («Sämtliche Werke und handschriftlicher Nachlass»,

1879, Франкфурт-на-Майні) з біографією, яка була написана австрійським митцем Карлом-Емілем Французом.

Уперше деякі листи Г.Бюхнера були опубліковані в 1850 році в першому виданні його творів. Повне зібрання листів, які (а насамперед ті, що були адресовані рідним та нареченій) збереглися лише в уривках, було опубліковане у другому виданні творів Г.Бюхнера у 1879 році.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Починаючи з 90-х років минулого століття, з'являється низка ґрунтовних досліджень, у яких здійснено спробу багатоаспектного аналізу письменницького епістолярію. Частина цих досліджень (маємо на увазі праці І.Григоренко, Т.Заболотної, М.Пангелової, І.Котяш та ін.) присвячена епістолярним доробкам окремих митців (йдеться про Панаса Мирного, І.Франка, С.Черкасенка, В.Винниченка, У.Самчука та ін.) чи окремим явищам (наприклад, вивчення епістолярної літературної критики, яке здійснила Л.Вашків) у національній епістолярній традиції. У цьому контексті вирізняються наукові студії, у яких здійснено спробу цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі. Мовиться про дисертації М.Назарука, В.Кузьменка, Г.Мазохи, А.Ільків. Тобто маємо ґрунтовні дослідження, які у своїй сукупності цілісно прописують історію та специфіку письменницького листування в Україні. При цьому дослідники фактично обходять увагою західноєвропейську епістолярну традицію. Це стосується, зокрема, й епістолярію Г.Бюхнера, який до сьогодні не перекладений українською мовою і не простудійований вітчизняними літературознавцями, що й зумовило вибір теми пропонованого дослідження.

Постановка завдання – проаналізувати провідний пафос епістолярної спадщини Г.Бюхнера.

Виклад основного матеріалу. Бюхнерівська епоха в суспільно-політичному сенсі була «проміжним часом». Двадцять років у Європі історики назвали епохою реставрації. Розгромивши наполеонівську Францію, європейські монархи мали намір по можливості перекреслити у своїх країнах наслідки Французької революції та реставрувати потріскану будівлю феодалізму. Їхні основні зусилля були при цьому спрямовані на придушення всіх рухів в низах суспільства, будь то національно-визвольна боротьба або повстання сільської та міської бідноти. Про подібні факти Г.Бюхнер писав у одному зі своїх листів від 1833 року: «Мы только что получили известие, что в Нейштадте солдатня силой разогнала собрание безоружных людей, причем несколько чело-

век были убиты ни за что ни про что. Говорят, подобные случаи были во всей прирейнской Баварии. Ну что же, либеральной партии жаловаться не приходится: око за око, зуб за зуб. Время покажет, кто сильнее» [1, с. 269]. Але і будь-яка радикальність у буржуазному вільнодумстві припинялася з тією ж послідовністю. Уже незабаром це вільнодумство було відтіснене в гранично вузькі межі розпливчастого лібералізму, особливо в Німеччині, країні, яка щонайменше смакувала ідеями буржуазного прогресу. Опозиційні настрої тут виявилися роздробленими буквально за кількістю клаптевих німецьких князівств і виражалися лише у формі лояльно-конституційних мрій ліберальної інтелігенції та націоналістично налаштованого студентства (буршеншафти). Цю бідність залишкової німецької опозиційності Г.Бюхнер в одному зі своїх листів охарактеризував хльостким афоризмом: «Люди готові піти у вогонь, якщо горить пунш!».

Але наскільки мізерною, розпорошеною, роз'єднаною була опозиція в Німеччині, настільки ж неподільним було панування реакції: національна роздробленість не заважала міцній круговій поруці влади. Ця порука існувала і у загальноєвропейському масштабі: міжнародний апарат Священного союзу на чолі з Меттернихом пильно стежив за проявами вільнодумства у всій Європі. Один із найбільш вражаючих наскрізних мотивів у листах Бюхнера-емігранта – страх, що влада чергового «суверенного» князівства чи держави видадуть його до рук дармштадтської влади. «Вчера опять арестовали двух студентов – маленького Штамма и Гросса» [1, с. 273], – писав він листі від 1 листопада 1833 року, окреслюючи загальну атмосферу того часу. У листі до батьків від 19 березня 1834 року, писаному із Гісена, Г.Бюхнер констатував: «Гораздо серьезнее обстоит дело с расследованием деятельности студенческих союзов; по крайней мере тридцати студентам грозит исключение. Я готов под присягой подтвердить безвредность этих заговорщиков. Но правительство ищет, чем бы заняться; только того и ждет, чтобы кто-нибудь из этих юнцов споткнулся случайпо или подергал цепь, на которой сидит!» [1, с. 280].

Французька липнева революція 1830 року сколихнула зачаровану реакцією Європу і особливо в душах німців породила найрайдушніші ілюзії. Свідченням громадських устремлінь Бюхнера-студента є листи до рідних. Проте достовірність цих свідчень – проблема дуже складна: їх треба з найбільшою обачністю залучати як головних свідків під час реконструкції бюхне-

рівської системи переконань. У літературі про Г.Бюхнера є випадки прямо протилежних тлумачень тих самих висловлювань у листах. Річ у тім, що у листах до рідних Бюхнер не до кінця залишався самим собою. Його батько з самого початку був стурбований радикалізмом поглядів сина, і Бюхнер постійно прагнув заспокоїти рідних. В результаті навколо цієї кореспонденції створилася специфічна атмосфера проблематичності, невизначеності, навіть конспіративного маскування.

Це особливо помітно у листах, що належать до періоду участі Г.Бюхнера в революційному таємному товаристві у Гісені. З якою відчайдушно-спокійною винахідливістю Г.Бюхнер складає безневинні легенди про своє життя в Гісені. Ще перебуваючи у Страсбурзі, у червні 1833 року Бюхнер писав батькам: «Конечно, я всегда буду действовать в соответствии со своими принципами, но в последнее время я понял, что социальные преобразования могут быть вызваны лишь насущными потребностями народных масс, что вся возня и все громкие призывы отдельных личностей – бесплодное и глупое занятие. Они пишут – их не читают; они кричат – их не слушают; они действуют – им никто не помогает... Отсюда вам должно быть ясно, что я не стану вмешиваться в гисенские провинциальные интриги и революционные шалости» [1, с. 271]. Згодом у Гісені на нього чекали дні переслідування, гарячкової гри в хованки з поліцією, страху за життя і, на щастя, вдалої втечі. «Какая благодать избавиться от постоянного тайного страха преследований и ареста, – в Дармштадте опасения мучили меня непрерывно...» [1, с. 290], – писав він у листі з Вайсенбурга.

Але й у всіх інших листах додому, що стосуються його політичних поглядів, майже завжди присутній форсований тон легкої зневаги, применшення, він накладається шаром, що важко відрізнити, на взагалі властиву характеру Бюхнера іронічність. «Меня называют насмешником. Правда, я смеюсь часто, но не над тем, каков тот или иной человек, а лишь над тем, что он человек вообще; а это – не его вина, и я при этом смеюсь над самим собой тоже, поскольку разделяю его судьбу» [1, с. 277], – писав Г.Бюхнер у листі від лютого 1834 року. Тож бюхнерівські листи треба розглядати у загальному контексті його долі, його особи та його творів.

Більше того, окремі листи (як, наприклад, лист батькам від 3 серпня 1834 року) Г.Бюхнера мають конспіративний характер. Митець був свідомий того, що його листи, як і листи різних адресатів до

нього, можуть потрапити до рук поліції. Подібне сталося в Гісені в серпні 1834 року: «...Задержали лишь несколько писем от В[ильгельмины] (?), Мюстона, Л[амбосси] и Б[ёккеля], написанных по-французски, – вероятно, ищут переводчика, чтобы прочел. Такое обращение меня возмутило; дурно делается, как подумаешь, что самые святыя тайны мои в руках этих грязных людишек» [1, с. 285].

Тон легкої зневаги та применшення відчувається у листі Г.Бюхнера до батьків від 4 грудня 1831 року із Страсбурга. Описуючи прибуття у Страсбург Джиморіно Раморіно, польського генерала, учасника польського визвольного повстання проти Росіїв 1830-31 роках, якого європейська інтелігенція вітала як героя національно-визвольної боротьби польського народу, Г.Бюхнер писав: «Когда распространился слух, что Раморіно будет проездом в Страсбурге, студенты тут же объявили подписку и решили выйти ему навстречу с черным флагом. Наконец пришло известие, что Раморіно приедет после полудня вместе с генералами Шнейдером и Лангерманом. Мы сейчас же собрались в академии, но, когда стали выходить в ворота, офицер, получивший от правительства приказ не пропускать нас с флагом, скомандовал солдатам стать под ружье и преградить нам путь. Но мы прорвались и стали на большом мосту через Рейн; нас было человек триста-четыреста. Национальная гвардия присоединилась к нам. Наконец появился Раморіно в сопровождении группы всадников. Один из студентов произнес приветственную речь, Раморіно отвечал ему; потом говорил солдат национальной гвардии. Гвардейцы окружили карету и повезли ее, выпрягши лошадей; мы с флагом стали во главе процессии, а впереди всех шел большой оркестр. Так мы вступили в город, сопровождаемые огромной толпой народа, с пением «Марсельезы» и «Карманьоль»; повсюду раздавались крики: «Vive la liberté!», «Vive Ramorino!», «À bas les ministres!», «À bas le juste milieu!». В городе была иллюминация, дамы махали из окон. Затем Раморіно вышел на балкон и благодарил, толпа кричала «виват», и на том комедия окончилась» [1, с. 265].

Подібний тон відчувається і в листі до рідних від грудня 1832 року: «Для политического сочинения у меня уже нет времени, да и не стоит труда: ведь все это – не более чем комедия. Король и палаты правят, а народ аплодирует и платит» [1, с. 267].

Своїми листами Бюхнер неодноразово прагнув заспокоїти рідних. Скажімо, у листі від

травня 1833 року він писав: «За меня вам нечего беспокоиться; я не поеду во Фрейбург (мовилося про бунт фрейнбурзьких студентів після закриття університету з політичних міркувань – О.С.) и не стану принимать участие в собраниях, как не сделал этого и в прошлом году» [1, с. 269].

Культ громадянського служіння, громадянської жертвовності присутній у багатьох листах Бюхнера. Так, в епістолі від грудня 1831 року, писаній із Страсбурга, митець емоційно констатував: «Настроение здесь ужасно воинственное; если дело дойдет до войны (після відколу Бельгії від Голландії в результаті революції 1830 року Голандія розраховувала з допомогою Росії повернути владу над Бельгією, але повстання в Польщі зіпсувало ці плани – О.С.), то в Германии начнется вавилонское столпотворение, и бог знает чем вся эта волынка кончится: либо полной победой, либо полным поражением» [1, с. 266]. Використання алюзій, надто алюзій до історичних подій, біблійної історії, є типовим для Бюхнера-адресанта. У такий спосіб він дошукувався аналогій між давноминулими подіями та подіями у європейській історії, зокрема в історії Німеччини. Уживаний в цитованому листі біблеїзм демонстрував песимістичне ставлення Г.Бюхнера до ситуації в тогочасній роздробленій Німеччині. Прогнозована ситуація нагадувала автору вавилонське стовпотворіння. Він передбачав сум'яття, безладдя, метушню, відсутність єдиної підпорядкованості при великому скупченні народу, що не розуміє один одного. Водночас у цьому ж таки листі він демонстрував власну готовність йти на самопожертву: «Но если русские перейдут через Одер, я возьмусь за оружие, даже если бы мне пришлось воевать на французской земле» [1, с. 266].

Біблійні алюзії наявні і в інших листах. «Вся революция распалась на либералов и абсолютистов; необразованный и бедный класс неминуемо поглотит ее. Противоречие между бедными и богатыми – вот единственный рычаг революции в мире. Один лишь голод может породить богиню свободы, и только Моисей мог бы стать нашим спасителем, наслав на нас семь казней египетских» [1, с. 295], – писав адресант, апелюючи до П'ятикнижжя, де описано Десять кар єгипетських. Утім, якщо Мойсей просив кари для гнобителя, Г.Бюхнер натякає на необхідність кари для гноблених.

Критичний погляд на гноблених породжує наступні сентенції: «Накормите крестьян

досыта – и революция погибнет от апоплексического удара. Курица в горшке каждого крестьянина убьет галльского петуха» [1, с. 295], – писав адресант, уміщуючи алюзію на Французьку революцію, адже гальський півень – одна із символічних емблем Франції.

За своїми суспільно-політичними переконаннями Г.Бюхнер, як свідчить епістолярій, був переконаним радикалістом. У листі до батьків від 5 квітня 1833 року він писав: «Вот мое мнение: в наше время помочь может только насилие. ... Молодежь упрекают в применении насилия.. Да разве мы не подвергаемся насилию непрерывно? Родившись и выросши в темнице, мы уже не замечаем, что сидим в мрачной яме, окованные по рукам и ногам, с кляпом во рту. ... Если я не принимал участия в том, что произошло (йшло про невдале повстання у Франкфурті – О.С.), и не стану участвовать в том, что, может быть, еще случится, то не потому, что боюсь или не одобряю происшедшего, но лишь оттого, что считаю любое революционное выступление в данный момент предприятием, обреченным на неуспех, и не разделяю ослепления тех, кто считает немцев народом, готовым бороться за свои права» [1, с. 268-269].

Листи Г.Бюхнера пронизані їдкою зневагою до правлячої європейської верхівки: «Смилуйся, господи, над светлейшими олухами, помазанниками божьими; надеюсь, что на земле над ними никто не смилуется», – писав він у листі від грудня місяця 1831 року. Подібні настрої звучать і в епістолі від 16 травня 1832 року, яка адресована рідним: «В политическом отношении интересно лишь то, что здешние республиканские франты ходят в красных шляпах, а у господина Перье (Казимир Перье – французський прем'єр-міністр при Луї-Філіппу – О.С.) была холера, но, к сожалению, не забрала его» [1, с. 266].

Висновки. Отже, листи Г.Бюхнера є насамперед свідченням його громадянських устремлень. Проте достовірність суспільно-політичних свідчень митця в листах до рідних – проблема складна. Навколо цієї кореспонденції створилася специфічна атмосфера проблематичності, невизначеності, навіть конспіративного маскуванню, оскільки Г.Бюхнер не мав можливості вільного вислову свого «я». У дослідженні зазначається, що з листів автора куди частіше постає голос громадянина, аніж людини як індивіда. Листи ілюструють культ громадянського служіння, яким керувався у своєму житті Г.Бюхнер, його готовність на громадянську жертвовність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бюхнер Г. Пьесы. Проза. Письма. М. : Искусство, 1972. 384 с.
2. Карельский А. Георг Бюхнер. Бюхнер Г. Пьесы. Проза. Письма. М. : Искусство, 1972. С. 3-72.
3. Карельский А. Комментарии. Бюхнер Г. Пьесы. Проза. Письма. М. : Искусство, 1972. С. 321-384.